SHAHARLAR HUDUDIY KENGAYISHI VA ULARNING QISHLOQ XO‘JALIGI YERLARIGA TA’SIRI:

Qo‘chqarov Otabek Axmedovich Qo‘qon davlat universiteti g.f.f.d (Phd) **Mehmonalieyva D.M. Qo‘qon davlat universiteti talaba**
Isomiddinova D.M. Qo‘qon davlat universiteti talaba

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy urbanizatsiya jarayonlarining jadal rivojlanishi natijasida shaharlar hududiy ko‘lamining kengayishi (urban sprawl) hamda bu jarayonning unumdor qishloq xo‘jaligi yerlariga ko‘rsatayotgan salbiy va ijobiy ta’sirlari kompleks geografik-geoekologik tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *Urbanizatsiya, urban sprawl hududiy kengayish, peri-urban zonasi, GIS va Masofadan zondlash, geoekologik xavf.*

Kirish; XXI asrda insoniyat bosib o‘tayotgan eng jadal va ortga qaytmas jarayonlardan biri bu — global urbanizatsiyadir. Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) Demografik va ijtimoiy masalalar departamenti ma’lumotlariga ko‘ra, 2050 yilga borib dunyo aholisining 68% dan ortig‘i shaharlarda istiqomat qiladi. Aholi sonining keskin ortishi va shahar turmush tarzining ommalashuvi shaharlarning nafaqat demografik, balki hududiy jihatdan kengayishiga (Urban Sprawl) olib kelmoqda.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi; Shaharlarning maydon jihatidan kengayishi ko‘pincha ularning atrofdagi tabiiy landshaftlar hamda yuqori unumdorlikka ega bo‘lgan qishloq xo‘jaligi yerlari hisobiga yuz beradi. Geografik nuqtai nazardan, tarixan aksariyat yirik shaharlar daryo vodiylarida, unumdor tekisliklarda va suv resurslari mo‘l bo‘lgan agrar hududlarda barpo etilgan. Shu sababli, shaharlarning gorizontal yo‘nalishda kengayishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri eng sifatli ekin maydonlarining qurilish zonalari, sanoat obyektlari va infratuzilma tarmoqlariga aylanishiga olib kelmoqda. O‘zbekiston Respublikasi uchun ushbu muammo alohida strategik ahamiyatga ega. Mamlakatimiz hududining asosiy qismi (taxminan 78-80%) cho‘l va yarimcho‘l zonalardan iborat bo‘lib, sug‘oriladigan va qishloq xo‘jaligiga yaroqli unumdor yer maydonlari cheklangan (umumiy maydonning 10-12% qismini tashkil etadi). O‘zbekistonda so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan jadal urbanizatsiya siyosati, yangi shahar va yo‘ldosh shaharchalar ("Smart City", "New Tashkent" va b.) qurilishi, sanoat zonalari hamda xususiy uy-joy sektori rivoji oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlovchi hayotiy muhim yer resurslariga bosimni oshirmoqda.

Shaharlar va ularning atrofidagi landshaftlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir geourbanistika va yer resurslari geografiyasining markaziy masalalaridan biri hisoblanadi. Klassik geourbanistika nazariyalarida (J. Hosh, R. Park, E. Byurgess) shaharlarning konsentrik va radial kengayish modellari ko‘rib chiqilgan bo‘lsa, zamonaviy tadqiqotchilar (P. Evans, M. Batty) shaharlarning "tartibsiz kengayishi" (urban sprawl) tushunchasini atrof-muhit va oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid nuqtai nazaridan o‘rganadilar. Xitoylik olim X. Long va uning hamkasblari (2018) ta'kidlashicha, Sharqiy Osiyoda jadal urbanizatsiya oqibatida so‘nggi 20 yilda millionlab gektar unumdor haydaladigan yerlar shahar infratuzilmasi ostida qolib ketgan. O‘zbekiston va Markaziy Osiyoda urbanizatsiya hamda agro-landshaftlar dinamikasini o‘rganishda o‘zbek geograf olimlaridan A.S. Soliyev, Z.M. Tajiyeva, A.A. Kayumov va R.Y. Kudratovlarning ilmiy ishlari katta o‘rin tutadi. A.S. Soliyev O‘zbekiston shaharlarining iqtisodiy-geografik o‘rni va ularning atrofdagi qishloq joylari (ruro-urban zonalari) bilan integratsiyasini tadqiq etgan. Uning ta'kidlashicha, O‘zbekistonda sug‘oriladigan dehqonchilik zonalari va shahar yerlarining bir geografik monda joylashganligi

(antropogen va agrar yuklamaning bir nuqtada to‘planishi) yer resurslaridan foydalanishda jiddiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Lekin modernizatsiya, iqlim o‘zgarishi va yangi ma’muriy-hududiy islohotlar sharoitida shaharlar kengayishining zamonaviy masshtablarini va ularni GIS texnologiyalari yordamida modellashtirishni yanada chuqurroq o‘rganish talab etiladi.

Natijalar va muhokama; Shaharlar kengayishining asosiy omillari va bosqichlari shaharlarning hududiy o‘sishi tabiatda tasodifiy jarayon emas, balki aniq iqtisodiy, demografik va ijtimoiy omillar ta’sirida kechadi, demografik bosim shaharda tabiiy ko‘payish va qishloqlardan shaharga yo‘naltirilgan mehnat migratsiyasining yuqoriligi, Iqtisodiy transformatsiya, sanoat parklari, erkin iqtisodiy zonalar (EIZ) va xizmat ko‘rsatish obyektlariga bo‘lgan talabning ortishi, Infratuzilmaviy kengayish transport koridorlari (avtomobil va temir yo‘llar) bo‘ylab shaharning chiziqli (linear) shaklda kengayishi.

O‘zbekiston Respublikasining ayrim yirik shaharlari hududining va aholisining o‘sish dinamikasi 1-jadval.

Shahar nomi	Aholi soni (2000-y.) ming kishi	Aholi soni (2025-y.) ming kishi	Hududlar maydoni (2000-y.) ming ga	Hududlar maydoni (2024-y.) ming ga	Qishloq xo‘jaligi yerlari hisobiga kengayish ulushi (%)
Toshkent sh.	2 140	3 355 700	33.4	43.5	65%
Samarqand sh.	360	608 217	12.0	28.5	80%
Namangan sh.	380	718 400	10.5	18.3	85%
Andijon sh.	330	488 100	7.1	12.0	90%

Manba: Davlat statistikasi va Kadastr agentligi ochiq ma’lumotlari asosida muallif ishlanmasi.

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, ayniqsa Farg‘ona vodiysi shaharlari (Namangan, Andijon) va Samarqand shahrida kengayishning 80-90 foizi aynan unumdor, sug‘oriladigan yerlar hisobiga to‘g‘ri kelmoqda. Bu ushbu hududlarda aholi zichligining o‘ta yuqoriligi va bo‘sh turgan foydalanilmaydigan yerlarning deyarli yo‘qligi bilan izohlanadi.

Qishloq xo‘jaligi yerlarining transformatsiyasi va geoekologik oqibatlar shaharlarning peri-urban (shahar atrofi) zonalarida yuz beradigan yer transformatsiyasi o‘ziga xos bosqichlarga ega. Ushbu transformatsiya jarayoni bir qator jiddiy ekologik hamda iqtisodiy muammolarni keltirib chiqaradi: Unumdor tuproq qatlamining (Gumus) abadiy yo‘qolishi, qurilish ishlari va asfalt qoplamalari ostida qolgan tuproq qatlami biologik va iqtisodiy funksiyasini to‘liq yo‘qotadi. Bir santimetr unumdor tuproq qatlamining natural shakllanishi uchun 200-500 yil talab etilsa, shahar kengayishi jarayonida u bir necha kunda yo‘q qilinadi. Oziq-ovqat xavfsizligiga salbiy ta’sir, shaharlarga yaqin bo‘lgan yerlar, odatda, tez buziladigan va yuqori daromad keltiruvchi mahsulotlar (sabzavot, poliz, meva, sut-go‘sht) yetishtirishga ixtisoslashgan mintaqalardir. Bu yerlarning qisqarishi shaharni oziq-ovqat bilan ta’minlash logistikasini uzaytiradi, natijada mahsulot narxi oshadi va uglerod izi (carbon footprint) ko‘payadi, gidrologik rejimning buzilishi, Asfaltlangan va betonlangan

maydonlarning ortishi yog‘ingarchilik suvlarining tuproqqa shimilishiga to‘sqinlik qiladi. Bu esa yer osti suvlari sathining pasayishiga hamda shaharda sun’iy toshqinlar (flash floods) yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. "Issiqlik oroli" (Urban Heat Island-UHI) effekti agrar vegetatsiya hududlarining qisqarishi va ularning qurilish materiallari bilan almashtirilishi shahar markazi va shahar atrofidagi harorat farqini 3–7°C gacha oshirib yuboradi.

Peri-urban zonalardagi ziddiyatlar va ijtimoiy-iqtisodiy masalalar shahar va qishloq chegarasi tutashgan hududlarda (peri-urban zona) nafaqat ekologik, balki ijtimoiy-huquqiy ziddiyatlar ham yuzaga keladi: Agrar bandlikning qisqarishi, dehqon va fermer xo‘jaliklari o‘z yerlarining shahar tarkibiga o‘tib ketishi natijasida an’anaviy daromad manbaidan mahrum bo‘ladi va bu mehnat bozoriga qo‘shimcha bosim hosil qiladi, yer spekulyatsiyasi va rejalashtirilmagan qurilishlar, shahar ma’muriy chegaralari kengayishi kutilayotgan hududlarda yer narxining asossiz oshib ketishi va qishloq xo‘jaligi yerlarining noqonuniy ravishda turar-joy sektoriga bo’lingani kuzatiladi.

Xulosa va tavsiyalar; Shaharlarning hududiy kengayishi va ularning qishloq xo‘jaligi yerlariga ta’sirini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ekstensiv urbanizatsiya modeli uzoq muddatli barqaror rivojlanish talablariga javob bermaydi. Qishloq xo‘jaligi yerlarini muhofaza qilish bilan birga shaharlarning iqtisodiy o‘sishini ta’minlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etiladi:

1. "Ekstensiv" kengayishdan "Intensiv" (Kompakt shahar) modeliga o‘tish:

Shaharlarni gorizontal (yon tomonga) emas, balki vertikal (yuqoriga) va mavjud shahar hududlarini renovatsiya qilish hamda re-development (qayta qurish) orqali rivojlantirish. Jamoat va sanoat hududlaridan unumli va zich foydalanish.

2. Shahar o‘sishi chegaralarini (Urban Growth Boundary - UGB) huquqiy

belgilash: Qonunchilik darajasida har bir yirik shahar uchun kelgusi 50-80 yillik qat’iy chegaralarni belgilash va unumdor sug‘oriladigan I va II-klass qishloq xo‘jaligi yerlarini shahar tarkibiga o‘tkazishga mutlaq taqiq (moratoriy) joriy etish.

3. Satellit (Yo‘ldosh) shaharlarni va unumdor bo‘lmagan yerlarni

o‘zlashtirish: Yangi turar-joy va sanoat obyektlarini qishloq xo‘jaligi uchun unumsiz bo‘lgan adirlik, qir va sho‘rlangan yer maydonlariga yo‘naltirish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. "Yer kodeksi". – Toshkent, (amaldagi tahriri).
2. Soliyev A.S. Shaharlar geografiyasi. Darslik. – Toshkent: "Xalq merosi", 2002. – 204 b.
3. Soliyev A.S., Tashtayeva S.K., Yergashev M.Y. Geourbanistika. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: "Universitet", 2019.
4. BMT Ma’lumotlari. World Urbanization Prospects: The 2018 Revision. United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York, 2019.
5. Long H., Liu Y., Li X., Chen Y. Building new countryside in China: A geographical perspective. Land Use Policy, Vol. 27, Issue 2, 2010. pp. 457-470.
6. Seto K. C., Gunderson S. Spatially explicit global metadata of urban land expansion: A review of data and methods. Computers, Environment and Urban Systems, 34(6), 2010. pp. 437-449.
7. Tajiyeva Z.M. O‘zbekiston Respublikasida demografik jarayonlar va ularning hududiy xususiyatlari. Dokt. diss. avtoref. – Toshkent, 2017.
8. Kudratov R.Y. Shahar va qishloq aholisi joylashuvining geoekologik jihatlari. – Samarqand: SamDU nashri, 2021.